

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Токошева Ж.А.

**МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАН-И ЛУГАТ
 АТ-ТЮРК» ЭМГЕГИНДЕГИ КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮККӨ
 БАЙЛАНЫШКАН АЙРЫМ СӨЗДӨР**

Токошева Ж.А.

**СЛОВА СВЯЗАННЫЕ С РЕМЕСЛОМ В РАБОТЕ МАХМУДА
 КАШГАРИ «ДИВАН-И ЛУГАТ АТ-ТЮРК»**

Zh.A. Tokosheva

**WORDS CONNECTED WITH HANDICRAFTS
 IN THE WORK OF MAHMUD KASHGARI
 «DIVAN-I LUGAT AT-TÜRK»**

УДК: 494.3:745

Түрк элдеринин орток илимпозу, улуу түрколог, тилчи Махмуд Кашгаринин “Диван-и лугат – ат түрк” эмгегинде эскерилген сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгү бүгүнкү кыргыз тилинде өзгөрбөстөн байыркы формасында колдонулуп жүргөндүгү маалым. Бул макалада Махмуд Кашгаринин “Диван-и лугат ат-түрк” эмгегиндеги кесипчиликке байланышкан сөздөрдүн колдонулушу тууралуу айтылат. Макалада азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир кесип сөздөрү орто кылымдан бери айтылып келгендиги көрсөтүлгөн. Салыштыруу анализинин негизинде, “Диван-и лугат ат-түрк” эмгегинде эскерилген “бешик”, “өтүк”, “идиш”, “ултан”, “буудай”, “тегирмен” ж.б. ушул сыяктуу сөздөр ошол мезгилден ушул күндөргө чейин кыргыз тилинде жашап келаткандыгы тууралуу сөз болот. Макаланы жазууда булак катары “Диван-и лугат-ат түрк” эмгегинин Т.Токоев жана К.Кошмоков тарабынан которулган кыргызча котормосу колдонулду (Кашгари, 2011).

Негизги сөздөр: “Диван-и лугат ат-түрк”, лексика, тилдин сөздүк курамы, активдүү фонд, кесип сөздөрү, лексикалык маанилер, кыргыз тили, кол өнөрчүлүккө байланышкан сөздөр.

Многие слова в работе великого ученого и тюрколога тюркоязычных народов Махмуда Кашгари “Диван - и луга ат-тюрк” используются в современном кыргызском языке в их первоначальной форме. В данной статье рассматривается применение некоторых слов, связанных с ремеслом в труде Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-тюрк». В статье говорится о том, что некоторые слова, связанные с ремеслом, в современном кыргызском

языке имеют глубокую историю и используются еще со времен средневековья. На основе сравнительного анализа данные слова “бешик”, “отук”, “идиш”, “ултан”, “буудай”, “тегирмен” и другие, связанные с ремеслом, которые были упомянуты в труде Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-тюрк», до сих пор используются в современном кыргызском языке. В качестве источника для данной статьи послужил перевод работы «Диван лугат ат-тюрк» на кыргызский язык Т.Токоевым и К.Кошмоковым.

Ключевые слова: «Диван лугат ат-тюрк», лексика, словарный состав языка, активный фонд, профессиональные слова, лексическое значение, кыргызский язык.

Many words in “Divan-and-lugat-at-Turk” are used nowadays in the modern Kyrgyz language in its initial form, the work of the great scientist and turkologist of the Turkic-speaking nations. This article discusses the use of some words related to the handicraft in the work of Mahmud Kashgari “Divan-i lugat at-Türk”. The article says that some words related to the handicraft have a long history in the modern Kyrgyz language and have been used since the middle ages. Based on a comparative analysis, these words: “beshik”, “otuk”, “idish”, “ultan”, “buudai”, “tegirmen” e.t.c related to the handicraft, which were mentioned in Mahmud Kashgari's work “Divan-i lugat at-Türk, are still used in modern Kyrgyz language. The source of this article was the translation of the work “Divan-i Lugat at-Türk” into Kyrgyz by T. Tokoev and K. Koshmokov.

Key words: «Divan lugat at-Turk», lexis, vocabulary of the language, active foundation, professional words, lexical meaning, kyrgyz language.

Турмуштагы өтө зарыл маалыматтар – метеорологиялык байкоолор, элдик дарыгерчилик, календардык билим, астрономиялык, ботаникалык болжолдор, чарбалык иш-аракеттин өтүш жагдайы жөнүндөгү топтолгон тажрыйбалар муундан муунга берилип отурган. Миңдеген жылдардан берки көчмөндүү кара кыргыздардын маданияты документалдуу архитектуралык курулуштан көрүнбөгөнү менен оозеки көркөм чыгармачылыкта уникалдуу жана кайталангыс формада сакталып калган [Ибрагимов, 2004: 9-б.].

Кыргыз тилинде мурунку убакта азыркыдай кесипчиликке байланышкан сөздөр өтө көп болгон эмес. Илгери ар түрдүү өнөрчүлүк, өндүрүш тармактарында кесип кылуучулук анча кенен жайылбагандыктан, кыргыз лексикасында өндүрүшкө байланышкан орус тилиндегидей сөздөр басымдуу болбогон. Бирок кыргыз элинде мергенчилик кылуу, балык кармоочулук, килем токуучулук, сайма саюучулук, элдик медицина да болгон. Мына ошол кесиптерге ылайык сөздөр да колдонулган. Кесипчиликке байланышкан сөздөрдү “Диванда” кезигет. Эмгекте да ар кандай кесипчиликке байланышкан сөздөр менен кыргыз тилинде колдонулгандыгын салыштырып көрөлү. Көчмөн кыргыздардын чарбалык турмушунда аңчылык маанилүү ролду ойногон. Бул тууралуу жазма даректерде айтылат жана тоо-ташка чийилген сүрөттөрдө баяндалат. Жапайы жандыктарга ат коюп, тайган салып, жаа тартып, жебе менен атып мергенчилик кылышкан.

Ушундай кесиптердин бири – **жыгаччылык**. Жыгаччылык өнөрү да кыргыз элинде байыртан бери келген. Өрүктөн, алма жыгачынан, кайыңдан, талдан, шилбиден, табылгыдан ар кандай буюмдарды жасоону өздөштүргөн элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү. “Сенин атаң, биздин агабыз Кулан, кудай ыраматын берсин, колунан көөрү төгүлгөн жыгаччы эле [Касымбеков, 1990: 478-б.].

Бишик – бешик [Кашгари, 2012: 711-б.]. Бешик кайың, арча, тал, тыт жыгачтарынан жасалып, наристени терметип уктатар жыгач керебетче. Наристенин бейпилдиги жана уктоо ыңгайына бардык шарт түзүлгөн. Көчмөндүк турмушта бешик жыгылса сынбаган, көчкөндө өңөрүп жүрүүгө өтө оңтойлуу болгон [Мураталиев, 2013: 62-б.].

Ук – уук. Айтышат: “ев укы” – үйдүн (боз, чатыр) уугу. “Дивандагы” “ук” сөзү азыркы кыргыз тилиндеги уук же боз үйдүн уугу маанисин берет. Адатта, түндүктү эркек көтөрөт. Андан

соң кереге менен түндүктү бириктирүүчү уук сайылат. Созулма уу тыбышынын катышы менен жасалды. *Керегем сага айтам, келиним сен ук, уугум сага айтам, уулум сен ук* (макал).

Идиш – идиш. Көркөө – жыгач табак [Кашгари, 2011: 145-747-б.б.]. *Нөкөр келин арча аяк толтура кымыз алып келди* [Жакыпбек, 1995: 496-б.]. *Ага кыпкызыл кырма кесе менен кымыз сунушту* [Касымбеков, 1990: 217-б.].

Аржук – устун, шырык. Эки там же эки түркүктүн үстүнө коюлуучу жыгач.

Өтүкчүлүк. Өтүкчүлүккө байланыштуу: *ул-таң, таш таман, така, апкыт, конч, көк шалдоо, ызгыт, кезиге, кетмен* деген сыяктуу сөздөр кыргыз тилинде кесип сөздөрү учурайт. Ал эми “Дивандагы” өтүкчүлүккө байланышкан сөздөрдү да азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жаткандыгын салыштырып көрөлү.

Өтүк – өтүк [Кашгари, 2011: 157-б.]. Өтүгүн тар болсо, дүйнөнүн кендигинен не пайда?

Улдаң – ултан [Кашгари, 2011: 237-б.]. Таман, бут кийимдин таманы. Макалда мындай деп келет: *“итке увут емсе улдаң йемес”* – *итке уят келсе (жетсе), ултан (таман) жебес*. Бул макал уялчаак, ыйбалуу болууга, ошондой эле адамдарды жаман иштерден алыс болууга үндөп айтылат. *“Бөтөн элде султан болгуча, өз элинде ултан бол”* (макал).

Етүлүг – өтүктүк. “түклүг сагры”, - өтүктүк булгаары [Кашгари, 2011: 295-б.].

Самдаа – бут кийим (санда) [Кашгари, 2011: 727-б.].

Сызгыз – бут кийимдин эки тарабынан өткөрүлгөн боо [Кашгари, 2011: 799-б.].

Чарук – өтүк, бут кийим. Макалда мындай деп келет: *“йазаг аты чаруккучи азук”* - Аягы (буту) аттын – такада, күчү болсо, азыкта. Бирөөгө акыл – насаат айткан кезде бул эки нерсени эстен чыгарбоого үндөйт. Анткени бут кийими, тамак-ашы жакшы болсо, ал жолдо алсырабайт.

Бугум өтүк – бут кийим [Кашгари, 2011: 689-б.]. *“Ошол күндөн тартып бөктөрүлгөн кол куржундан үч-төрт түгөй конч, өтүк баш, кезирнай таштамак үзүлбөйт. Чынында, жаныңда уванч болбосо иштин арык аттаары арсар”* [Касымбеков, 1990: 147-б.].

Излик – чокой, чарык [Кашгари, 2011: 219-б.]. Түркий элдердин айбан терисинен жасаган чокою. Макалда мындай деп келет: *“Излик болса ер олдымас. Ичлик болса ат йагрымес”* – *чоко(ю) болса, эр(дин) (таманы) оорубас, ичмеги болсо, ат жоорубас*. Бул макал ар кандай ишти ойлонуп, алдын алып жүрүүгө үндөйт. “-Тактын

бетмаңдайында илинип турчу чокой чалынбадыбы көзүңө?” [Касымбеков, 1990: 275-б.].

Емишен – ичик жасалуучу ийленген тери [Кашгари, 2011: 227-б.]. “Зоот бышырган булгары аласыңар ой” [Кашгари, 2011: 177-б.]. Башмак – бут кийим [Кашгари, 2011: 803-б.].

Мындай өтүкчүлүккө байланышкан кээ бир сөздөр азыр да колдонулуп келе жатат.

Дыйканчылык. Кыргыздар жайын маалымдаган чыгыш санжыралары дыйканчылык, аңчылык жөнүндө жазышканда жылнаамаларга кыргыздар тууралуу гана эмес, кыргыз кыштымдары тууралуу да кабарды кошо кийиргенин эске алуу керек.

Атактуу араб географы Идриси 1128-жылы Сицилияга келип, анын королунун тапшыруусу менен “Областтар боюнча саякаттан жапа тартканды, эриккенди жазуу” (“Нузкат ат муштак фиктирак ал-афак”) аттуу географиясын түзүүгө киришкен. Анын эмгегинде жер шарынын географиясы 40 бөлүкчөгө бөлүнгөн, алардын ар бирине карата түзүлгөн. Идрисинин атласында Жети-Суу жана Орто Азиянын чыгыш бөлүгүндө хилхи, хазлажий жана карлук урууларынын жерлери тартылган. Ал эми китептин текстинде алардын үрп-адаттары, шаар-кыштактары жана саясий авалы жөнүндө кыскача мүнөздөмө берилген. Автор кыргыздарды Чыгыш Тянь-Шандын түндүк тарабына жайгаштырган. Төмөндө кыргыздар жөнүндө үзүндү келтиребиз. “Бул Кыргыздардын (текстте хырхыр) мамлекети түшүмдү көп берүүчү жана саякатка көп баруучу (жер). Ал сууга бай өлкө. Анда Син чек арасынан агып келүүчү ар кандай дайралар бар. Бул дайралардын эң чоңу Манхар (же Манхаз) деп аталат. Кыргыздардын бул дарыянын боюнда тегирмендери бар, аларда күрүч, буудай жана башка дандарды тарттырышат, алардын ундарынан нан бышырышат же (тегирменге) салдырбай эле кайнатып жешет” [Жусупов, 1993: 97-б.]. Суу тегирмендин жардамы менен жер иштеткен дыйкандар жердин төмөнкү деңгээлинен, өйдө жактарга карай суу чыгарып, айдоолорду сугарышкан (Кашгари, 2011: 29-б.). “*Дыйканчылык кылганга жер соорусу экен, жарыктык Сары-Өзөн*” [Жакыпбек, 1995: 161-б.].

Сабан – моюнча, [Кашгари, 2011: 701-б.] буурсуну бардык жабдыгы менен жер айдоочу эки өгүз, сабан – жерди айдоо мааниде. Макалда мындай деп келет: “*сабанда сандрыш болса орутган да ырташ болмас*”- *Кош айдоодо (эгин айдап жатканда) сүрүштүрүш болсо, оргондо*

(эгинди жыйнап жатканда) уруш-талаш болбос. Кимде-ким ишти башында жакшы келишим кылса, аягында жакшы болот деген маанини билдирген.

Ашлык – буудай [Кашгари, 2011: 235-б.]. *Батышка жүрө түшүп, аштык айдаса ыңкый турган, тоодон салаалап аккан суусу көп, көк жайыкты көрүп, пейили толду эр Манас* [Жакыпбек, 1995: 170-б.].

Емеч – буурсун, жыгач соко. Дыйкан шайманы [Кашгари, 2011: 138-б.].

Итегү – тегирмендеги таш орнотулуучу жыгач тетик [Кашгари, 2011: 271-б.]. Унду кесегирээк тартмакчы болсо, ушул тетиктин жардамы менен таш бир аз көтөрүлөт майда тартуу керек болсо тегирмендин ташы бул тетиктин жардамы менен бир аз төмөн түшүрөт.

Аңыз – аңыз [Кашгари, 2011: 201-б.]. Эгин орулуп болгон соң, жерде калган саман түптөрү. “*Аңыздуу жерде ат өлбөйт, боз маштуу жерде бото өлбөйт*” (макал).

Ограк – орок. “*Орок оро албаган орок тандайт*” (макал).

Чеберчилик. Элдик чебер. Өнөрдүн даана табиятына таандык көркөмдүүлүктү өзүнүн табитиндей берүүгө умтулган, кооз үлгүлөрдү жараткан, аны тараткан өздүк көчөт көчүрүүчүлөр, түр түшүрүүчүлөр, оюм берүүчүлөр элдик чеберлер деп аталат. Узчулук, оймочулук, саймачылык, түймөчүлүк, чыгармачылык, бычмачылык, тикмечилик, эшмечилик, токуучулук, өрмөчүлүк өнөрүндө жумшак нерселерди кармаган кызкелиндердин көркөм чеберчилиги. Алар кийимге таарга, териге, кездемеге, буюмга жана үй жасалгаларына келбет, тариз, түс, түр, кооздук берет [Мураталиев, 2013: 7-б.]. Мисалы, чеберчиликке байланыштуу сөздөр, килем токуучуларда, килемдин түрлөрүнө карата байланышкан төмөндөгүдөй сөздөр колдонулат: эриш – узун кеткен жип, аркак – туура кеткен жип. Бул сөз “Диванда” да колдонулат: *ериш – эриш* [Кашгари, 2011: 145-б.]. Айтышат: “*ериш аркак*” – кездеменин ериш-аркагы. Ал эми кыргыз тилинде мындай макал: “*Эришине жараша аркагы, эшегине жараша – тушагы*” деген макал эл оозунда айтылып жүрөт.

Уз киши [Кашгари, 2011: 123-б.] – уз, чебер, колунан көөрү төгүлгөн өнөрлүү, уста, чебер киши. *Каныкей уздун сарамжалын карап кой, кырк чорого жай киедин бир бөлөк, киши киедин бир бөлөк даярдап коюптур* [Жусупов, 1995: 115-132-б.].

Улаг – уланды, улан [Кашгари, 2011: 247-б.]. Кийимге салынуучу уланды.

Илерсук – ычкыр, ыштан боо [Кашгари, 2011: 297-б.].

Кызыз – кийиз [Кашгари, 2011: 637-б.]. Чий кийиз бышырууда колдонулат: чийге оролуп, атка сүйрөтүлбөй эч бир кийиз бышырылбайт. Ошентсе да кийиз кыргыздардын турмушунда биринчи орунда турган. Көчмөн адамды кышкы аяздан, жайкы аптаптан сактаган боз үйдүн жабуусу катары эле эмес, оюу-кыюулуу кийиз килем катары, аябай бай жана өркүндөгөн эстетикалык чөйрөнүн нечен кылымдардан бери түзүлгөн элдик көркөм салтты, көп катмарлуу боз үйдүн жасалгасынын башкы нерсеси катары биринчи орунда турган. Кийиз менен жабылган боз үйлөр кыргыздардын негизги баш маанеги болгон [Жусупов, 1993: 158-б.].

Кивиз – килем [Кашгари, 2011: 637-б.]. Шырдак килем сыяктуу көркөмдөлүп жасалган кийиз буюмдарынын кооз түрүнө кирет.

Буртаа – парча, ичке жип [Кашгари, 2011: 723-б.].

Камдуу – материал кесими [Кашгари, 2011: 727-б.].

Чечкее – тигүүчү аспап, өрмөк [Кашгари, 2011: 745-б.]. Өрмөк мурда уз, чеберлер колдонуп жүргөн аспап. Чебер өрмөкчүнүн соккон “термеси” эч бир башка кездеме менен алмаштыргыс. Өрмөкчү өзүнүн чеберчилигинин жашырын сырларын кызына, небиресине үйрөтүп келген. Өрмөк азыркы мезгилде да колдонулуп жүрөт.

Түкмее – түймө [Кашгари, 2011: 751-б.]. Көйнөктүн, күрмөнүн жана халаттын түймөсү. Топчулар жана ар кандай бүчүлүктөр улуттук костюмдардын өзүнчө бир жасалгасы катары колдонулат. Топчулар күмүштөн да жасалчу жана алар топчулаш үчүн эле эми, кийимге көрк бериш үчүн да колдонулган.

Бычыш – бычуу [Кашгари, 2011: 639-б.].

Сындуу – кайчы [Кашгари, 2011: 727-б.].

Бычгуч – кайчы [Кашгари, 2011: 781-б.].

Бардык түркий тилдериндеги этиштерге кирип, өзүнөн кийин “*вов*” тамгасы кошулуп келсе, шайман, аттарын жасайт. Бул түркий тилдердин баарына таандык эреже. Ушул эреже боюнча, этиштер атоочко айланып, бир иштете турган

шайманды билдирет. Мисалы: “*бычгу*” бир нерсени кесе турган шайман “*бычды*” – бычты деген этиштен жасалган [Кашгари, 2011: 55-б.]. Азыркы кыргыз тилинде да этиш сөздөн зат атооч жасалат. Мисалы, *быч* + *гыч* = *бычкыч* этиш сөздөн зат атоочту жасоочу мүчө уланды. Алсак, *таңгыч*, *аткыч*, *сызгыч*, *сузгуч*, *туткуч* ж.б.

Тизмее – шымдын боосу, белдемчи [Кашгари, 2011: 749-б.]. Боого окшош нерсенин баарын ушул сөз менен айтышат, мисалы, баштыктын боосун дагы. Ал эми азыркы кыргыз тилинде *тизме* сөзү адамдардын аты-жөнүнүн катар тизмеси деп да колдонулуп келет.

Кимшике – кашкар кийиз [Кашгари, 2011: 839-б.].

Сазрак бөз – жука кебезден жасалган бөз [Кашгари, 2011: 821-б.].

Емишен – ичик жасалуучу ийленген тери [Кашгари, 2011: 227-б.].

Ал эми кыргыз тилинде “*-гыч*” мүчөсү этиштен зат атооч жасоочу мүчөдөн *сызгыч*, *тилгич*, *сүзгуч*, *сузгуч*, *ачкыч* жана башка сөздөр колдонулат. “Дивандагы” *быч+гуч=бычгуч* кыргыз тилинде *кайчы* болуп этиштен зат атооч сөз жасалды.

Жыйынтыктай келсек, жогорудагы кээ бир кесипчиликке байланышкан сөздөр “Диван” менен азыркы кыргыз тилинде азыр деле колдонулуп келет. Сөздөрдүн басымдуулары турмушта айтылат: *бешик*, *тегирмен*, *орок* ж.б. Бир канча кылым өтсө да сөздөр, макал-ылакаптар айтылып келе жаткандыгы аркылуу азыркы кыргыз тилинин ордун көрсөткүбүз келди.

Адабияттар:

1. Ашым Жакыпбек. Теңири Манас. - Б.: «Кыргызстан», 1995.
2. Жусупов К. Кыргыздар. 1 т. - Б.: «Кыргызстан», 1993.
3. Жусупов К. Манас. - Бишкек, 1995.
4. Ибрагимов С. Лингвокультурология – тилдик маданият таануу. - Бишкек, 2004.
5. Касымбеков Т. Сынган кылыч. 1 т. - Бишкек, “Мектеп”, 1990.
6. Махмуд Кашкари. Түрк тилдеринин сөздүгү. 1 т. - Бишкек, 2011.
7. Мураталиев Б.А. Менин жерим – Кыргызстан. - Бишкек, 2013.
8. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 1 т. - Бишкек, 1993.

Рецензент: к.филол.н., доцент Хидирова Ч.